

УДК 81'37

ДО ПРОБЛЕМИ ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ “ПРОЦЕС”

Сулима О.П.

кандидат філологічних наук, доцент

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

olesiasulyma@gmail.com

Статтю присвячено питанню тлумачення поняття “процес”, а також пов’язаного з ним поняття “процесуальний”. Розглянуто специфіку дефініції процесу в різних сферах, зокрема у філософській, соціологічній, логічній, психологічній, технічній та лінгвістичній; виділено диференційні та інтегральні ознаки визначень; встановлено особливості сприйняття поняття “процес” у мовців шляхом анкетування охочих різного віку та відокремлення його від понять “дія” та “стан”, а також семантику лексичних поширювачів дієслів цих класів; уточнено трактування поняття “процес” у лінгвістиці.

Ключові слова: процес, процесуальність, семантика, дієслово, предикат.

TO THE PROBLEM OF INTERPRETATION OF ‘THE PROCESS’

Sulyma O.S.

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

National Pedagogical Dragomanov University

The concept of the “process” as well as “procedural” are interpreted differently in different scientific fields, depending is the object of study of a particular science. There are some common elements of interpretation, but most of all says this is a general outline of the process as a phenomenon. The most recent definition is linguistics. However, the concept of the “process” is identified with a broader number of meanings than implied, which makes the current study relevant. It is especially important to look more closely at the concept of the process and processability in the aspect of verbal semantics, since most scholars believe that the verb a priori expresses the semantics of the process. However, in spite of the considerable achievements of various sciences in this field, there is still no clear and convincing definition of the concept of the “process”, which made the current research relevant.

Purpose. The purpose of the article is to outline the main approaches to the interpretation of the concept of the “process” in the current scientific literature, to give a more detailed definition of these concepts. The purpose of the work led to the following tasks: to identify the specific interpretations of the analyzed concepts in the philosophical, sociological, logical, psychological, technical and linguistic literature; outline the differential and integral features of definitions; to establish a basic interpretation of process and procedural in linguistics.

Methods. The study used the following methods: descriptive (to establish definitions of the concept of the “process” in various scientific fields), component (to determine the elementary meaning units of the concept); deduction (to formulate the most complete definition of the term “process”) and statistical analysis (to correlate between different interpretations of the concept of the “process”).

Results. There are significant developments in the scientific literature of various fields in terms of interpreting the term “process”, in some of them the main features of the process have been identified, but the linguistic concept needed clarification. Process is a consistent change of objects and phenomena that occurs naturally (ie all natural processes), and a set of series of sequential actions aimed at achieving a certain result (social, industrial and technological), characterized by gravity, binding result, positive and negative; reversibility and irreversibility. The proposed definition considers not only the semantics itself but also the possible extensions of the verbs with the meaning of the process in the structure of syntactic construction.

Key words: process, procedural, semantics, verb, predicate.

Поняття “процес”, а також “процесуальний” по-різному трактують у різних наукових сферах – залежно від того, що є об’єктом дослідження тієї чи тієї науки. Окремі спільні елементи тлумачень є, однак переважно це найзагальніше окреслення процесу як явища. Саме останньою дефініцією послуговується лінгвістика. Як виявили опитування респондентів, поняття “процес” ототожнюване з ширшою кількістю смислів, ніж у нього вкладають, що й зумовлює актуальність пропонуваного дослідження. Особливо важливо докладніше розглянути поняття процесу та процесуальності в аспекті дієслівної семантики, оскільки більшість учених дотримуються думки, що дієслово апріорі виражає семантику процесу.

Процес – поняття, часто вживане в науковій літературі. Передусім його розглядали, хоча й не докладно, у філософії (Г. Гегель, К. Поппер, Ж. Піаже, М. Вебер, Е. Дюркгейм, П. Натоп, А. Вайтхед, Г. Хакен, І. Пригожин та ін.). Пізніше поняття “процес” почали досліджувати в соціології в аспекті соціальних процесів (П. Бергер, П. Сорокін, Н. Гялева, Н. Черниш та ін.) та логіці (З. Гуссерль, А. Ішмуратов, П. Копнін та ін.). На процес сформувалися підходи і в лінгвістиці, де дієслово визначається як процесуальна частина мови (А. Грищенко, І. Мещанінов, Н. Шведова, Т. Матвєєва та ін.). Поняття “процес” розглядають у юриспруденції, де сформувалися окремі напрями процесуального права, процесуальної форми тощо (В. Комаров, Р. Миронюк, О. Сидоренко, Х. Приходько та ін.). Наразі цей термін широко використовується в інформатиці (А. Вудхалл, Е. Таненбаум та ін.). Однак, незважаючи на значні напрацювання різних наук у цьому напрямку, досі немає однозначного та переконливого визначення поняття “процес”, що й зумовило актуальність пропонуваного дослідження.

Мета статті – окреслити основні підходи до тлумачення поняття “процес” у сучасній науковій літературі, подати докладнішу його дефініцію. Мета роботи зумовила виконання таких завдань: виявити специфіку тлумачень аналізованих понять у філософській, соціологічній, логічній, психологічній, технічній та лінгвістичній літературі; окреслити диференційні й інтегральні риси дефініцій; встановити основне тлумачення процесу та процесуальності в лінгвістиці. У дослідженні використано такі методи: описовий (з метою встановлення дефініцій поняття “процес” у різних наукових напрямках), компонентний (для визначення елементарних змістових одиниць поняття); дедукції (для формулювання найповнішої дефініції поняття “процес”) та статистичного аналізу (для встановлення співвідношення між різними тлумаченнями поняття “процес”).

В античних філософських дослідженнях про процес ішлося побіжно, в аспекті міркувань про буття; докладніше процеси почали вивчати лише в європейській науці Нового часу. У ХІХ – ХХ стст. процеси почали диференціювати за різними ознаками та напрямками. У такий спосіб виділили процеси, що характеризують окремі наукові явища: процес мислення, процес пізнання тощо. Власне поняття “процес” особливо докладно не розглядали. У філософському словнику В. Шинкарука про процес як філософську категорію немає жодної згадки (Філософський енциклопедичний словник, 2002). У Сучасному філософському словнику процесом називають “послідовність станів природних та штучних систем, зв’язність стадій їх зміни та розвитку, перебіг людської сукупної діяльності, що породжує різні – очікувані та неочікувані результати” (Кемеров, 1998). Головні ознаки процесу – спрямованість зміни об’єктів та їх тимчасовість. Автори розрізняють процес у людській діяльності, характеризований підпорядкованістю часовому розгортанню, орієнтованості на досягнення мети та результату, та процес в аспекті загальних характеристик буття, конкретизований поняттями рух, зміна, становлення, розвиток, відтворення (Кемеров, 1998). Крім того, аналізуючи процеси, можна здійснити облік, дослідження, освоєння різноманіття буття. Тобто, на думку філософів, розуміння поняття “процес” дозволяє вивчати будь-які напрямки життя людини.

У ХХІ ст. процес почали трактувати трохи ширше. Наприклад, у філософській енциклопедії (Нова філософська енциклопедія, 2010) запропоновано таке визначення: “процес – категорія

філософського дискурсу, що характеризує сукупність незворотних, взаємопов’язаних, тривалих змін, як спонтанних, так і керованих, як самоорганізованих, так і організованих, результатом яких є якась новація або нововведення (нові морфологічні форми організмів, нові різновиди, соціальні, наукові, культурні та інші інновації)”. Відповідно до цієї дефініції основними ознаками будь-якого процесу є тяглість, незворотність, наявність або відсутність впливу та результат. У пізніших працях це визначення було частково трансформовано, зокрема зауважено, що процес може бути також зворотним та характеризованим різною тяглістю – від нетривалості до тривалого часу (Касавін, 2012). У такий спосіб явища, охоплювані цим поняттям, значно розширилися. В окремих філософських дослідженнях процес розглядають так само, як і в неспеціалізованих джерелах: “сукупність подій, станів, змін, яка має певну цілісність та спрямованість” (Філософія. Словник..., 2010). Однак це визначення вузьке та не враховує результативність і тяглість процесу.

У Філософському словнику соціальних термінів виокремлено поняття соціального процесу (на протиположності природному), що характеризує “особливості життєдіяльності людей” (Філософський словник соціальних термінів, 2005). Усі соціальні процеси розподілено за трьома напрямками: 1) енергетично-речовинні (виробництво, структури, соціальні утворення); 2) комунікативно-інформаційні (свідомість та форми її існування); 3) духовні (цінності, менталітет, уподобання, норми, вірування) (Філософський словник соціальних термінів, 2005). Соціальні процеси завжди спрямовані на результат та залежні від волі суб’єкта. Природними процесами називають рух, зміни природи, які можуть бути “фізичними, хімічними, біологічними чи комплексними” (Добровольський, 2005). Природні процеси часто характеризовані циклічністю, тривалістю і відсутністю передбачуваного результату (Тас само). Сутність процесів соціального та природного розкрито через наявність / відсутність суб’єкта.

В. Рязанцев (2016) визначає процес як: 1) “у матеріальному світі – послідовна зміна будь-яких явищ, станів і стадій розвитку матеріального світу (систем), в яких виражені певні об’єктивні закономірності...; 2) виробничий – сукупність послідовних організаційних дій і технологічних операцій у виробництві матеріальних благ; 3) технологічний – частина виробничого процесу, що містить дії з послідовної зміни початкового матеріалу, сировини або напівфабрикатів до отримання потрібної продукції виробництва, що має загаданими властивості, структуру, розміри, форму, зовнішній вигляд тощо” (с. 379). Це визначення охоплює винятково соціальні процесита процеси людської життєдіяльності. Однак надзвичайно важливим є те, що в ньому розрізнено основні й часткові процеси, а це дозволяє залучити цю ідею в лінгвістику, особливо зважаючи на те, що існує велика кількість досліджень процесуальної термінології в аспекті творення процесуальних девербативів, хоча окремо вчені не розглядають лексико-семантичного поля процесу.

Широко потрактовано поняття “процес” у психологічних дослідженнях. Очевидно, це пов’язано з тим, що “абстрактна характеристика поняття отримує, у такий спосіб, обґрунтування в знаннях і уявленнях про певні процес, і поняття “процес” по суті заміщене поняттям “процеси” (Кемеров, 1998). У дослідженнях із психології використовують саме термін “процеси”. Наприклад, у Короткому тлумачному психолого-психіатричному словнику (Ігшев, 2008) процес пояснюють так: “Зміст – це те, що робиться, а процес – те, як це робиться. Те, що ви говорите, зміст, а як ви це говорите – процес”. Однак у такому разі процесом можна називати будь-яку дію, навіть ту, що не має процесуальних ознак, зокрема тяглості та результативності. В Оксфордському тлумачному словнику з психології (Ребер, 2013) автор указує на те, що процес – це завжди якась перетворення, причому перетворювана форма чи структура є пасивною, а процес перетворення – активний. У Сучасному тлумачному психологічному словнику виділено одразу кілька процесів, причому деякі з них не є прямими номінаціями процесів: “процес вторинний” – це когнітивно-перцептивні навички (тобто потенційна здатність до реалізації); “когнітивний” – спосіб, за допомогою якого ми здобуємо,

трансформуємо та зберігаємо інформацію; “нервовий” – властивість психіки; “первинний” – задоволення інстинктивної потреби у фантазії; “збереження, мотиваційні, рухового відтворення” – компоненти навчання різними шляхами; “уваги” – характерні риси поведінки тощо (Шапар, 2007, с. 377–379). Отже, у психології поняття “процес” охоплює не безпосередньо зміни, рух, а передусім здатність, потенційно можливу діяльність, що може і не відбуватися.

У лінгвістичних, зокрема в тлумачних словниках та в словниках іншомовних слів, запропоновано однакові визначення поняття “процес”. Наприклад, у Словнику української мови (1977, с. 343) подано таке тлумачення: “1. Послідовна зміна станів або явищ, яка відбувається закономірним порядком; хід розвитку чого-небудь // Сукупність послідовних дій, засобів, спрямованих на досягнення певного наслідку. 2. Активний розвиток хвороби. 3. Розгляд судової справи; сама судова справа”. Таке саме визначення запропоноване й у Великому тлумачному словнику (Бусел, 2005, с. 1179). У Сучасному словнику іншомовних слів окремо виділено спрямовані та неспрямовані процеси: “1. Послідовна зміна предметів і явищ, що відбувається закономірним порядком. 2. Сукупність ряду послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату. 3. Визначений законом порядок діяльності слідчих і судових органів при розслідування та розгляді кримінальних, а також інших справ; сам розгляд справи судом. 4. Активний розвиток хвороби” (Нечволод, 2009, с. 564). У Словнику іншомовних слів також розрізнено спрямовані та неспрямовані процеси. Прикладами закономірних процесів є *творчий* та *росту*, а спрямованих – *виробничий*, *переговорний* (Бибик, 2012, с.451). У лінгвістичних словниках виокремлено й поняття “процесуальний”, проте їх тлумачать лише в аспекті судової справи: *процесуальне право*, *процесуальні норми* тощо.

У словнику сполучуваності (Бірюк) іменник *процес* переважно сполучається з фазовими дієсловами, що вказує на основний аспект цього поняття – тяглість: *виграти*, *завершити* / *завершитися*, *початися*, *зупинити*, *піти*, *тривати*, *пройти*, *здійснити* тощо або спрямованість: *контролювати*, *розвиватися*, *супроводжуватися*, *керувати*, *спроцувати*, *прискорювати* тощо (Бірюк). Залежними компонентами визначено прикметники *судовий* та *зворотний*, останній прикметник теж вказує на одну з ознак процесу: *зворотність* / *незворотність*.

Поняття “процесуальність” у лінгвістичних словниках не розглядають, хоча в аспекті семантики дієслова важливо було встановити значення і цього поняття. Є окремі спроби визначити процесуальність: наприклад, Г. Кутня (2004) термін “процесуальний” уживає на позначення “грамми недоконаного виду або всієї сукупності дієслів” (с. 7). Проте не всі дієслова мають процесуальну семантику, особливо ті, що здатні десемантизуватися або метафоризуватися. У таких конструкціях дієслівне значення більшою мірою пов’язане з характеристикою, станом (але не зі зміною стану, оскільки інхотивні дієслова динамічні) чи навіть з вираженням винятково граматичних категорій. Тому поняття “процесуальний” як лінгвістичний термін так само потребує уточнення.

Також для дослідження було проведено анкетування, в якому респондентам, крім інших завдань, потрібно було пояснити поняття “дія”, “процес” та “стан”. Більшість опитаних процесом назвала повторювану або тривалу дію (понад 68 %), причому тривалість її може бути визначена або невизначена. По 4 % запропонували тлумачення поняття “процесу” як повторюваної дії та системи послідовних дій. Одиначо “процес” визначили як “хід розвитку”, “сукупність дій для досягнення мети”, “зміну чогось”, “послідовну зміну стану в часі”, “явище, що відбувається в житті, суспільстві, природі”, “виконання чогось”, “якісно-кількісна зміна об’єкта”, “абстрактна дія, що може не вказувати ні на об’єкт, ні на суб’єкт цієї дії”. На протизагу поняттю “процес” “дію” респонденти визначили як однократну (переважно із суфіксом *-ну-*) або як учинювану спрямовану. В окремих випадках опитані визначили дію як здійснювану суб’єктом, при цьому обов’язково спрямовану на результат. Важливим є також те, що більшість респондентів не асоціювала тлумачення поняття “стан” з дією, переважно у відповідях вказано на якість,

сукупність рис, характеристику, фізичну чи психічну властивість когось або чогось, відчуття та почуття; на абстрактне поняття, яке ми фізично не сприймаємо, а лише відчуваємо; на фіксацію свідомістю людини на певний час інтегрального відчуття; умови, обставини тощо (збережено мову оригіналу – *О.С.*). Розподіляючи дієслова та тлумачачи поняття “процес” і “дія”, респонденти диференціювали терміни за ознакою спрямованості / неспрямованості, тягlosti, результативності та наявності / відсутності суб’єкта дії. Навіть інтуїтивно, без належної підготовки мовці не визначили дієслово як процесуальну частину мови, оскільки в деяких тлумаченнях процес не визначено як дію, стан узагалі маніфестували лише як елемент психічної або фізичної сфери, не пов’язаної з діяльністю.

Ураховуючи всі можливі тлумачення, у лінгвістичних дослідженнях лексичної семантики дієслова слід використовувати таке визначення: *процес* – це послідовна зміна предметів і явищ, що відбувається закономірно (тобто всі природні процеси), та сукупність ряду послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату (соціальні, виробничі та технологічні), що характеризовані тягlostю, обов’язковим результатом, позитивним і негативним, зворотністю та незворотністю. Відповідно термін “процесуальний” слід уживати лише щодо дієслів, які вказують на природні, соціальні, виробничі процеси.

Отже, в науковій літературі різних напрямів є значні напрацювання в аспекті тлумачення терміна “процес”, у частині з них виділено основні ознаки процесу, проте лінгвістичне поняття потребувало уточнення. Запропонована дефініція враховує не лише власне семантику, а й можливі поширювачі дієслів зі значенням процесу у структурі синтаксичної конструкції, а також дозволяє продовжити дослідження в напрямку виділення конкретних лексико-семантичних груп лексико-семантичного поля процесу.

Література

- Бирик, С., Сютя, Г. (2012). *Словник інішомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання*. Харків: Фоліо.
- Бирюк, О., Гусев, В., Калинина, Е. *Словарь глагольной сочетаемости непредметных имен русского языка*. Москва. Узято з http://dict.ruslang.ru/abstr_noun.php?act=search&noun=%EF%F0%EE%F6%E5%F1%F1&adj=&verb=&base=&semclass=&subclass=&mood=&phase=&good=&size=&neg=&order=
- Бусел, В. (ред.). (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ; Ірпінь: Перун.
- Добровольський, В. (2005). *Екологічні знання: навч. посіб.* Київ: Професіонал. Узято з http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003356
- Игишев, К. (ред.). (2008). *Краткий толковый психолого-психиатрический словарь*. Москва. Узято з <http://med.niv.ru/doc/dictionary/psycho-psychiatric/fc/slovar-207.htm#zag-586>
- Касавин, И. (2012). *Энциклопедия эпистемологии и философии науки*. Москва. Узято з <http://philosophy.niv.ru/doc/encyclopedia/epistemology/articles/781/process.htm>
- Кемеров, В. (ред.). (1998). *Современный философский словарь*. Лондон; Франкфурт-на-Майне; Париж; Люксембург; Москва; Минск: ПАНПРИНТ. Узято з https://encyclopedia_philosophy.academic.ru/303/%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A6%D0%95%D0%A1%D0%A1
- Кутня, Г. (2004). *Структурно-семантична і функціональна характеристика предикатів процесу в сучасній українській мові*. (Автореф. канд. філол. наук). Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів.
- Нечволод, Л. (2009). *Сучасний словник інішомовних слів*. Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС.
- Новая философская энциклопедия*. (2010). Москва: Мысль. Узято з <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH011d9ed4664e9ab0a7a95b1d>

- Ребер, А. (ред.). (2002). *Оксфордський толковий словарь по психологии*. Москва: Вече. Узято з <https://www.psyoffice.ru/6-487-proces.htm>
- Рязанцев, В. (2016). *Большая политехническая энциклопедия*. Москва: Мир и Образование.
- Словник української мови*. (1977). (Т. 8). Київ: Наукова думка.
- Філософський словник соціальних термінів* (2005). Харків: "Р.И.Ф."
- Шапар, В. (2007). *Сучасний тлумачний психологічний словник*. Харків: Прапор.
- Шинкарук, В. (ред.). (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрис. Узято з http://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovyk.pdf

References

- Bybyk, S., Siuta, H. (2012). *Slovyk inshomovnykh sliv: tlumachennia, slovotvorennia ta slovovzhyvannia*. Kharkiv: Folio.
- Byriuk, O., Husev, V., Kalynyna, E. *Slovar hlaholnoi sochetaemosty nepredmetnykh ymen russkoho yazyka*. Moskva. Uziato z http://dict.ruslang.ru/abstr_noun.php?act=search&noun=%EF%F0%E%F6%E5%F1&adj=&verb=&base=&semclass=&subclass=&mood=&phase=&good=&size=&neg=&order=
- Busel, V. (red.). (2005). *Velykyi tlumachnyi slovyk suchasnoi ukrainskoi movy*. Kyiv; Irpin: Perun.
- Dobrovolskyi, V. (2005). *Ekolohichni znannia: navch. posib*. Kyiv: Profesional. Uziato z http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003356
- Yhyshev, K. (red.). (2008). *Kratkyi tolkovyi psykhologo-psykhyatrycheskyi slovar*. Moskva. Vziato z <http://med.niv.ru/doc/dictionary/psycho-psychiatric/fc/slovar-207.htm#zag-586>
- Kasavyn, Y. (2012). *Entsyklopedyia epistemologii y fylosofyy nauky*. Moskva. Uziato z <http://philosophy.niv.ru/doc/encyclopedia/epistemology/articles/781/process.htm>
- Kemerov, V. (red.). (1998). *Sovremennyi fylosofskyi slovar*. London; Frankfurt-na-Maine; Paryzh; Liuksemburh; Moskva; Mynsk: PANPRYNT. Uziato z https://encyclopedia_philosophy.academic.ru/303/%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A6%D0%95%D0%A1%D0%A1
- Kutnia, H. (2004). *Strukturno-semantychna i funktsionalna kharakterystyka predykatyv protsesu v suchasni ukrainskii movi*. (Avtoref. kand. filol. nauk). Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, Lviv.
- Nechvolod, L. (2009). *Suchasnyi slovyk inshomovnykh sliv*. Kharkiv: TORSINH PLIuS.
- Novaia fylosofskaia entsyklopedyia*. (2010). Moskva: Мысл. Uziato z <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH011d9ed4664e9ab0a7a95b1d>
- Reber, A. (red.). (2002). *Oksfordskyi tolkovyi slovar po psykhologii*. Moskva: Vече. Uziato z <https://www.psyoffice.ru/6-487-proces.htm>
- Riazantsev, V. (2016). *Bolshaia politekhnicheskaja entsyklopedyia*. Moskva: Myr y Obrazovanye.
- Slovyk ukrainskoi movy*. (1977). (Т. 8). Kyiv: Naukova dumka.
- Filosofskyi slovyk sotsialnykh terminiv* (2005). Kharkiv: «R.Y.F.».
- Shapar, V. (2007). *Suchasnyi tlumachnyi psykhologichnyi slovyk*. Kharkiv: Prapor.
- Shynkaruk, V. (red.). (2002). *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovyk*. Kyiv: Abrys. Uziato z http://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovyk.pdf